

Endüstri Psikolojisi Bağlamında Ruh Sağlığı ve "Yeni" Endüstriyel İlişki Biçimleri

Dr. İlker BELEK, Dr. Erhan NALÇACI

"O (emek), insanın tümvarlığının başlıca temel koşuludur ve belirli bir anlamda, bu öyle bir ölçüdür ki, emek insanı yarattı diyebiliriz."⁽¹⁾

RUH SAĞLIĞI TANIMI(MIZ):

Antropoloji, sosyal antropoloji, sosyoloji, tarih bilimlerinin sunduğu verilere göre, insanın oluşumuna götüren büyük niteliksel dönüşümün altında, amaca 'Engels'in dediği gibi "... düşünülmiş, planlanmış, belirgin ve önceden bilinen hedeflere..."⁽²⁾ yönelik kolektif emek bulunmaktadır.

Toplumsal hareketin tamamen spontan olduğu, doğaya karşı güçsüzlüğün belirlediği, milyonlarca yıl sürmüş olan ve üretim içinde insanın temel fizyo-psikolojik gelişim süreçlerini tamamladığı (sınıfsız toplum) dönem (in) de insanın nöral ve ruhsal yapısını, belirleyen emeğin karakteri neydi? Bu sorunun karşılığı, halen bir ölçüde varsayımsal kalmak zorunda ise de, aynı sosyal bilimlerin verileriyle şu şekilde belirlenebilir:

1- Herşeyden önce içinde yaratıcı unsurları barındıran bir emektir. Çünkü alet ve alet üreten alet üretimi ve doğanın dönüştürülmesi, beyinde nesnelere yepyeni bir biçimde birleştirilmesi, tasarlanması ve zihinsel üretimin yeniden doğaya aktarılmasıyla gerçekleştirilebilirdi. Bu toplayıcılığın, avcılığın, tarımın, zanaatların ve sanatın her anında zorunluydu. Bu nedenle yaratıcı emek insan özünün ve onu ruhsal gereksinimlerinin ayrılmaz bir parçasıydı. Diğer bir deyimle insan böylesi bir aktivite içinde insanlaşmıştı.

2- Kolektif bir emektir. Bu kendiliğinden kolektivite, doğanın zoruna ancak belli sayıda insanın emeğinin birleşmesiyle karşı konulabilmesinden kaynaklanmaktaydı. Kendilerini bütünü bir parçası olarak hisseden bireyler güvenli, dostane ve

güçlü bir toplumsal destek sisteminin içinde bulunuyorlardı.

3- Emeğin anlamı'nın o spontanlık içinde sorgulanmadığı tahmin edilebilir. Çocukluktan yaşlılığa kadar emeğin niteliği değişse de, zorlu yaşam mücadelesinde, emeğin ve yaşamın bu denli kaynaştığı bir toplumda hiçkimse için "Emeğin bir işe yarıyor mu?" sorusu başatlık kazanmamış olmalıdır. Bireyler kolektif emek sürecinde ürünleriyle değerlidirler. **Çalışmak onların en temel hak ve sorumluluğu'dur.**

4- İnisiatifli bir emektir. İnsanlar yaşça belli bir olgunluğa geldiklerinde bizzat içinde buldukları üretim sürecine müdahale edebilirler, yönlendirilmesine katkıda bulunabilirlerdi.

5- Gelişebilirlik herkesin umacağı bir haktı. Üretici güçler çok primitif de olsalar, insanların çocukluktan olgunluğa kadar yetkinleşebilecekleri bir alan vardı. Bireyler verili yeteneklerini toplumun sağlayacağı maksimum yere kadar ulaştırmayı umabilirlerdi.

6- Emeğin çok yönlü bir yapısı vardı. Üretim ilişkilerinin geriliği, doğal işbölümü dışında, diktane-toplumsal işbölümüne izin vermiyordu. Toplumsal işbölümünün sonradan getirdiği (bilim, felsefe, sanat, spor, kol emekçiliği gibi) üretim kategorileri birbirinden ayrılmamış bir nüve halinde bulunmaktaydı, **yaşamın bütüncül, amatör bir yapısı vardı.**

Sonuçta: **toplumsal-sınıfsal zorun henüz örgütlenmemiş olduğu o çağların sürecini gözeterek, biloyojik temel gereksinimlerini karşılayabilen, kolektif, yaratıcı, inisiatifli, anlamlı, çok yönlü bir emeğe sahip ve yetkinleşebilen insanın sağlıklı bir ruhsal yapısı vardır ve genel olarak mutlu olmanın nesnel temeline oturmuştur** diyebiliriz.

TOPLUMSAL İŞBÖLÜMÜ'NÜN GETİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER:

Artık, son yedi sekiz bin yıldır başka bir yaşamakta. Gerçekleşen dönüşüm öylesine derin, olumsuzdu ve o denli derin bir umutsuzluğa neden olmuştu ki antik çağ Yunan ozanlarından Hesiod'un yakarışını bir kez daha anımsamaktan kendimizi alamıyoruz:

Yazık, demek ki, gökyüzünün acımasızlığı

beni alçakça yaşanan bu acılı günlere atması gerekiyormuş,

Daha önce ya da sonradan gelemez miydi bu dönem?

Oysa bugün,

yeryüzünde varsılığın yitirildiği,

acı ve kederli yoksul bir dönem yaşanıyor⁽³⁾.

İnsan psikolojisinde böylesi depressif çöküntülerle dışı vuran bu tarihsel gelişme, yani "Toplumun sömüren bir sınıf ile sömürülen bir sınıfa, egemen bir sınıf ile baskı altındaki bir sınıfa bölünmesi" (4), "Üretim eskiden daha az sınırlı gelişiminin zorunlu sonucuydu. Toplumsal emeğin tümü herkesin varlığı için ille de gerekli olandan ancak biraz fazla bir ürün sağladığı sürece: bundan ötürü, herkes çalışmakla yükümlü olduğu ya da çalışmak toplum üyelerinin büyük çoğunluğunun aşağı yukarı bütün zamanını aldığı sürece, bu toplum, zorunlu olarak sınıflara bölünür... Özellikle angarya altında olan büyük çoğunluğun yanibaşında, doğrudan doğruya üretken çalışmadan bağışık, toplumun genel işlerine bakan, emeğin yönetimiyle, devlet işleriyle, hukukla, bilimle, sanatla vb. ile uğraşan yeni bir sınıf doğar. Bundan dolayı, sınıflara bölünmenin temelinde işbölümü yasası bulunur. Ama bu, bir defa üstün çıkan egemen sınıfı, kendi gücünü çalışanların zararına pekiştirmekten, kendi toplumsal önderliğini, yığınların yeğlenişen bir sömürülmesi haline getirmekten alıkomaz" (5).

Kısaca, artık bu sınıflı toplum çağında ve genel olarak, emeğin yaratıcılığından, anlamlılığından, inisiyatifinden, gelişebilirliğinden, çok yönlülüğünden söz edebilmek olanaksızdır. Sömürge toplum yapısı emeğin yabancılaşmasını koşullamıştır.

"Peki, emeğin yabancılaşması neye dayanır?" diye sorduktan sonra, Marx bu soruyu şu şekilde yanıtlamaktadır: "İlkin, emeğin işçinin dışında olması, yani onun özüne ilişkin olmaması, demek ki, emeğinde, işçinin kendisini olurlamayıp yadsınması, mutlu değil mutsuz duyması, özgür bir fizik ve entellektüel etkinlik göstermeyip bedenine ve tenine eziyet etmesi olgusuna. Sonuç olarak, işçi ancak çalışmanın dışında kendi kendisinin yanında olma duygusuna sahiptir ve çalışmada kendini kendi dışında duyar. Çalışmadığı zaman kendi evinde gibidir ve çalıştığı zaman da kendini kendi evinde duymaz. Öyleyse bir gereksinmenin karşılanması değil, ama sadece çalışma dışındaki gereksinmelerin bir karşılanma aracıdır. Emeğin yabancı niteliği, fizik ya da başka bir zorlama ortadan kalkar kalkmaz, çalışmadan bir veba gibi kaçılması olgusunda açıkça görülür. Dışsal emek, insanın içinde kendine yabancılaştığı emek, bir kendini kurban etme, bir onur kırılması çalışmasıdır" (6).

Görüldüğü gibi emeğin yabancılaşması, üretimi insanın üretim araçları karşısındaki konumunun ve dolayısıyla da toplumsal-siyasal konumunun değişmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu anlamda yabancılaşma ilk sınıflı toplumlar döneminden başlayarak tanımlanabilir. Ancak teorik çalışmalara konu olacak biçimde tanımlanışı kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde ve emegücünün topraktan "özgürleşerek", "kendisi" sosyal yaşantısını kazanması zemininde olmuştur. Kısaca, artık işçinin çalışmakla geçen bir zamanı ile, "kendisi" için ayırdığı

bir zamanı vardır. Yabancılaşma olarak tanımlanmaktadır. Ve Marx'ın yukarıya aktardığımız soyutlaması da daha çok bu çerçevede içindedir.

Kapitalist üretim ilişkilerinde, endüstriyel ilişkiler bağlamında ve bu yüzyılın ortasına kadar olan dönemde kabaca iki tip ilişki biçimi tanımlanmaktadır: a) El işçiliğine dayalı teknoloji. b) Makineli üretime dayalı olan ve bant tipi üretim teknolojisi olarak tanımlanan teknoloji. Bu gelişmenin yabancılaşma ve insan psikolojisi üzerinde önemli etkileri olmuştur. Buna göre: El işçiliğine dayalı teknolojik gelişim döneminde, işbölümü çok daha fazla oranda ürün bazındadır. Bu olgu her işçinin (aslında burada işçi değil zanaatçı tanımını kullanmak daha uygun olacaktır) tümüyle belli bir ürünü ve olabildiğince kendi becerisini kullanarak üretmesini sağlamaktadır. İşçinin otonomisi, iş üzerindeki belirleyiciliği, bir ürünün tümünü üretiyor olması nedeniyle, işin anlamı, iş üzerindeki denetim bir sonraki aşamaya göre belirgin şekilde fazladır. Dolayısıyla yabancılaşma düşüktür. Bant tipi üretimde ise, işbölümü ürünü de parçalayacak ve işçilerin ancak ürünün belli kısımlarında uzmanlaşmalarına olanak tanıyacak şekilde gelişmiştir. Dolayısıyla, işçinin üretim sürecinin tümünü gözleyebilmesi bile olanaksızdır. Üretim süreci üzerindeki işçi kontrolü, işin anlamlılığı çok daha düşüktür, hatta hemen hemen yoktur. Böylesi bir iş kalifiye emeğin gerekliliğini de ortadan kaldırmıştır. Yani, üretim işçinin gelişmesini de gerektirmemektedir. Kısaca derin ölçüde bir yabancılaşma söz konusudur. Bu ikinci süreç özellikle 19. yy'ın ikinci yarısı ile 20. yy'ın ilk yarısında egemen olmuştur (7). Marx'ın, üretim araçlarının mülkiyeti dışında ve daha çok üretim sürecinin mikro ilişkileri çerçevesinde yabancılaşma olarak betimlediği ilişkiler işte bu döneme aittir. Üretim araçlarının özel mülkiyeti ile tanımlı olan kapitalist üretim ilişkileri, çalışanların üretim süreci üzerindeki etkilerini sıfırlamış, onları üretim sürecinin kendisi ve sonuçları ile ilgisiz duruma getirmiştir. Ancak olayı daha da olumsuz duruma getiren, yan üretim dışındaki yaşantı içinde de "sıradan" insana söz hakkı verilmiyor oluşudur. Bu durumda tek çıkar, yol, "sıradan" insanın insan öncesi aşamalardan devraldığı alışkanlıklarını "geliştirmesi" olacaktır.

YABANCILAŞMANIN RUH SAĞLIĞINA ETKİSİ

Emeği yabancılaşan, yani yaratıcılığı, emeğindeki anlamlılığı, inisiyatifi, gelişebilmenin umudunu yitiren insanlarda entellektüel, yani neokortikal uyarının azalmasından söz edebiliriz. İnsan için emeğinden kaynaklanan entellektüel uyarı neokorteksin gerçek besinidir. Üretimi insan faaliyeti ile sinir sistemi arasındaki belirleyici ilişkiler net olarak saptanmıştır (8). Neokorteksin az uyarılması, burada çıkıp limbik yapıları ve yeniden neokorteksi besleyen uyarıların azalmasına neden olacaktır. Bu kısır

döngü genel olarak nöronları daha az uyarılabilir duruma getirecektir ^(9,10). Bu tablo hafif ya da ağır bir depresyondan başka birşey değildir. Özellikle kliniklere başvurmeyen, işini, yaşamını idame ettirebilen maskeli depresyonlu vakaların bilinenden çok daha yaygın olduğu söylenebilir. İşini sevmeme, yataktan kalkmama isteği, fazla uyuma, genel bir çöşkusuzluk ve yaşamdan eskisi gibi zevk almama maskeli depreyonun belirgin özellikleridir.

Ancak neokortikal uyarıların emeğin yabancılaşması ile azalması her zaman depresyonla sonuçlanmayabilir. Eğer olanak varsa, insanlar biyolojik hareketten devraldıkları temel gereksinimleri abartarak, neokortikal doyumsuzluğu kompanse etmeye çalışabilirler. Yemenin, içmenin, seksin ve refahla ilgili materyalin abartılması gibi. Veya sahte heyecanları boşluğun yerine koymaya çalışabilirler. Futbol maçlarının fanatik seyircisi olmak, kumar düşkünlüğü, uyuşturucu ve alkol kullanımı gibi⁽¹¹⁾.

İçinde ekonomik zor da olmak üzere bütün toplumsal zorlar stres kaynağıdır. Her ne kadar stres bir yere kadar sağlıklı bir fizyolojik yanıtı da uzun dönemde iritabiliteye ve psikosomatik hastalıklara neden olduğu bilinmektedir ⁽¹²⁾.

Sınıflı toplumlar genellikle bir sosyo-ekonomik formasyon olarak bulunurlar ve içlerinde farklı üretim tarzlarını barındırırlar. Bundan dolayı hem kalıntıyı temsil eden, hem egemen olan, hem de nüve olarak yaşayan farklı üst yapı kurumları aynı anda yanyana bulunur. Farklı ahlak kuralları, farklı ideolojiler gibi. Farklı ve karşıt üst yapı kurumlarının bireye yansımaları bireylerde anksiyete mevzuuna yol açabilir.

Bu söylediklerimizi zenginleştirecek başka veriler de sıralayabiliriz: Yapılan araştırmalar göstermektedir ki, sosyoekonomik açıdan alt düzeydeki insanlar, üst düzeydekilere göre daha çok oranda stresli bir ruh hali içindedirler ⁽¹³⁾. İş prestiji, işi kontrol edebilme ve işte gelişebilme olanaklarının iş doyumunu, sites ve genel iyilik hali üzerinde belirgin biçimde etkili oldukları gösterilmiştir. Sonuçta, bu tip veriler işin basit bir aktivitenin ötesinde, yaşam biçimini belirleyen daha geniş kapsamlı bir kavram olarak ele alınması gerektiğini gösterdiği yollu yorumlarla değerlendirilmektedirler ⁽¹⁴⁾. Ek olarak, yapılan işten beklenen karşılık ve doyumun sağlanamaması anlamındaki yabancılaşmanın grup içi düşmanlıklara, toplumsal olaylara ilgisizliğe ve güçsüzlük hissine yol açtığı saptanmıştır ⁽¹⁵⁾. Öte yandan, kapitalist üretimin işçi sınıfını giderek daha fazla oranda rutinize eden ve O'nun iş üzerindeki kontrolünü azaltan yapısının kişinin öz güvenini azalttığı da bulunmuştur ⁽¹⁶⁾. İş sürecinde kendisini etkileyecek kararların alınmasında söz sahibi olmama, yönetime katılmama olgusunun işle ilgili stresin oluşmasında önemli bir etken olduğu gösterilmiştir ^(17, 18, 19).

Görülmektedir ki, üretimin mikro düzeydeki yapısı insan psikolojisini doğrudan ve önemli oranda etkilemektedir. Sınıflı ve kapitalist üretimde bu etki olumsuz yöndedir. Bu sonuçta, üretim sürecinin sınıfsal ve daha özel olarak söylemek gerekirse, otoriter ve işçiye katılım olanağı tanımayan, insan yeteneklerini gözetmeyen yapısı belirleyicidir. Mikro düzeydeki kapitalist üretim yapısı ise kapitalist üretim ilişkilerince ortaya çıkarılmaktadır.

Sonuçta kapitalist üretimin insana verdiği büyük bir yalnızlık, anlamsızlık, işe yaramazlık duygusu olmuştur. öylesine ki bu duygular her an saf bir HIÇLIK noktasına da varabilir. Kafka'nın "Yaşama, daha doğrusu yaşamın devamlılığına katlanmanın imkansızlığı. Saatler birbirine uymuyor. İçimdeki saat iblisçe, şeytanca, ne olursa olsun gayri insani koşup duruyor, dıştaki ise sarsıla sarsıla alışılmış yürüşünü sürdürüyor. Bir gün iki saatin birbirinden ayrılmasından ya da parçalanmasından başka ne olabilir ki?" sorusu bu hiçliğin belirtisi olarak tanımlanamaz mı? Daha sonrasında ise, yine Kafka'nın ünlü Dönüşüm'ünde öyküleseyen tam da bu parçalanmanın kendisi değil midir: "Gregor Samsa bir sabah bunalımcı düşlerden uyandıığında kendini yatağında dev bir böceğe dönüşmüş olarak buldu. Zırh gibi sertleşmiş sırtının üstünde yatmaktaydı ve başını biraz kaldırdığında bir kubbe gibi şişmiş, kahrvengi, sertleşen kısımlarının oluşturduğu yay biçimi çizgilerle parsellere ayrılmış karnını görüyordu. Gövdesinin çapıyla karşılaştırıldığında acınası incelikteki çok sayıdaki bacak, gözlerinin önünde çaresizlik içinde, parıltılar saçarak sallanıp durmaktaydı, 'ne olmuş bana böyle' diye düşündü. Gördüğü düş değildi." ⁽²⁰⁾.

DENENEN "YENİ" ENDÜSTRİYEL İLİŞKİLER

Hemen yukarıda açtıklarımız, üretimin (bir başka deyişle yaşamın) doğrudan üretkenlerin kültürel, ideolojik, siyasal örgütlülüklerince devralınması gerektiği yönündeki anlayışımızı güçlendiren verilerdir kanısındayız. Öyle sanıyoruz ki Hiçlik gerçeğini yok etmenin başka da yolu yoktur. Üretim ve yaşamın her veçhesinin üretkenlerin denetiminde olması gerektiği anlayışının yaşamsal önemi vardır. Aynı zamanda bu anlayışın, bugün kapitalist toplumlar içinde nesnellığı de bulunmaktadır. Bu nesnellik kapitalist üretim ilişkileri ile üretken sınıfların kendisidir. Ancak üretken sınıfların toplumsal, siyasal olaylara, kendine değil, kendisi için yönelimi de bir süreç ve sağlıklılık meselesidir. Çünkü kendi sorununa duyarsızlaş(tırıl)mış insanlar aynı zamanda psikolojik-bilinçsel olarak hastalan(dırıl)mışlar demektir. İlk bakışta çözümlü olanaksız kılan bir paradoks gibi görünen bu döngü aslında, çözümün üretkenlerin kendi ellerinde olduğunu gösteren bir bilimsel veridir.

Üretimin yapısının insanın ruhsal sağlığı, işe yönelimi ve entegrasyonu zinciri üzerinde üretkenliği belirleyici olduğu gerçeği burjuva sınıfın da bilgisi dahilindedir. Bu konudaki çalışmalar yine bu yüzyılın başlarından beri sürdürülmektedir. Özellikle Elton Mayo'nun Amerika'da belli başlı sanayi kol- larında 1930'larda sürdürmüş olduğu çalışmalar üretimin yapısı ile üretkenlik ilişkisi üzerine dikka- tin yöneltülmesine ve sonrasında da kapitalist üreti- min yapısının -sistem içi olarak- derin biçimde sor- gulanmasına neden olmuştur (21).

Bu araştırmalarla birlikte endüstriyel ilişkilerin "yenilenmesi" çabalarına girilmiş ve (kapitalist) sistem içi olmak ve mevcut ilişkilerin özüne dokun- mamak koşuluyla modifikasyonlar gerçekleştiril- miştir. Bu anlamda ortaya atılan kavram ve düşün- celerin başlıcaları şu şekilde sıralanabilir: İşin Zen- ginleştirilmesi, İşin Genişletilmesi, İşin Hümanizas- yonu, İşin Demokratikleştirilmesi, İşçi Katılımı, Bir- likte Yönetim, Kendi Kendine Yönetim, Küçük Grup Çalışmaları, Kalite Kontrol Çemberleri Bunların her- birisini burada açmak olanaksız ve yersiz olmakla birlikte, bugün en gözde olanının en son saydığımız olduğunu belirtmek yararlı olacaktır. 1950'lerin ba- şında Amerika çıkışlı olan bu kavram 1960'ların baş- larından itibaren Latonya'da pratize edilmiştir ve oradan tüm dünyaya yayılma eğilimleri göstermek- tedir (22). Bu programların hepsinin ortak yönü, bant tipi makineli üretimin aşırı ölçüde geliştirdiği işböl- ümünü azaltabilmek, işi bütüncülleştirilebilir, iş- çiyi bu bütüncül iş üzerinde sorumlu ve yetkili kıla- bilmek ve bunu da küçük gruplar içinde kollektif bir havada gerçekleştirebilmektir. Böylece bant tipi üretimde yitirilmiş olan özgüvenin, iş doyumunun, işleme ve yönetimle uyum ile entegrasyonun yeni- den sağlanabileceği varsayılmakta, nihai anlamda ise üretkenliğin artırılması hedeflenmektedir.

Öte yandan, yine 1960'lar sonrasında gelişen, High-Tech adı verilen ve ileri düzeyde kompüterize olmuş yeni teknolojileri kullanacak yeni işçi tipinin yaratılması zorunluluğu da bu çabaları -sistem için- yaşamsal kılmaktadır. Çünkü, artık işinden mem- nun olmayan işçi tipinin bu teknolojiyi kullanabil- mesi olanaksızdır. Bu teknoloji kendisini kullanana önemli oranda inisiyatif bırakılmasını zorunlu kılmakta, üretim sürecinin belli ve bütüncül bir ka- rakteri olan dilimini kompüterize ederek işçinin kontrolüne bırakmaktadır. Dolayısıyla üretimde - zorunlu olarak- bu kadar kontrolcü bir konuma gelmiş olan işçinin de işletme ve yönetimle uyumlu olması ve buna yönelik idari önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu teknolojiye Sürekli-Karakterli Üretim denilmektedir. Kısaca, sistem kendi özüne dokunmaksızın, kendi içerik ve biçiminde bir takım düzenlemelere gitmek zorunda kalmaktadır ve bu süreç kapitalist üretimin kendi iç dinamikleriyle ilintili olarak gelişmektedir. Türkiye'de de böylesi programların kimi endüstri dallarında uygulanması

beklenebilir. Bu uygulamalar da endüstri psikoloji- sinin ağırlı yerinin olacağı kesindir. Bu olgu tip- ideoloji, tıp-siyaset tartışmalarını da, bir kez daha gündeme taşıyacaktır.

Öte yandan, üretim -ilişkileri- ile insan psikolojisi ilişkisi, kapitalist sistemin, bu ilişkilerden etkilenen üretkenlik düşüşlerinin farkındalığı sonucunda yeni açılımlara yönelmesi ve (tam olarak izleyememek de) sosyalist bloktaki son gelişmeler, üretimin üreten- lerce demokratik denetlehip yönlendirilmesi, birey- lerin bu süreçle tam entegrasyonu, yabancılaşmanın aşılması, insan psikolojisinin olumlu yönde geliş- bileceği, daha yaratıcı olabileceği üretim ilişkilerinin yaratılması, kısaca genel anlamda demokrasi tartış- malarını diyalektik materyalist yöntemin gündemi- nin odağına sokacaktır kanısındayız.

KAYNAKLAR

- 1- Engels, F. Doğanın Diyalektiği, Sol Yay., Ankara, 3. Baskı, Ocak 1977, Çev: Gelen, A.
- 2- Aynı eser.
- 3- Aktaran Teber, S. İlk Toplumların Değişimleri, Say, Yay., 1. Basım, Şubat 1985.
- 4- Engels, F. Ütopik Sosyalizm Ve Bilimsel Sosyalizm, Sol Yal., Ankara. 5. Baskı, Ağustos 1978, Çev: Ünalın, Ö.
- 5- Aynı eser.
- 6- Marx, K. 1844 El Yazmaları, Sol Yayınları, Ankara, 1. Baskı, Temmuz 1976, Çev: Somer, K.
- 7- Blauner, R. Alienation and Freedom, The University Of Chicago Press, USA, Second Impression, 1966.
- 8- Hoebel, E., Weaver, T. Anthropology and The Human Ex- perience, 1979.
- 9- Gençtan, E. Çağraş Yaşam Ve Normal Dışı Davranışlar, Remzi Kitabevi, 1. Baskı, 1988.
- 10- Martin, J.H. Properties Of Cortical Neurons, The EEG, and The Mechanisms Of Epilepsy, Principles Of Neural Scien- ce, Edited by E. R. Kandel, J.H. Schwartz, Third Printing, 1983.
- 11- 9'daki kaynak.
- 12- WHO Scientific Work Group, Stress, Lifestyle, and The Prevention Of disease, Sofia-Bulgaria, 5-12 October, 1981.
- 13- Kessler, R.C. Cleary, P.D. Social Class and Psychological Distress, Am Socio Review, Vol 45, 1980, 463-478.
- 14- Coburn D. Work and General Psychological and Physical Well-Being, Int J Health Services, Vol, 8, No:3, 1978, 415-435.
- 15- Seeman, M. On The Personal Cansequences Of Alienation In Work, Am Socio Review, 32, 1967, 273-285
- 16- Schwalbe, M. L., Staples, C.I. Class Position, Work Experi- ence end Health, Int J Health Services, Vol 16, No: 4, 1986, 583-602.
- 17- Sadoch, M. J., Virginia, A. Other Conditions Not Attribu- table To A Mental Disorder, Comprehensive Text Book Of Psychiatry, Ed. by Kaplan, N. I., Sadoch, B.J., 1985.
- 18- Elling, H.R. The Political Economy Of Workers' Health and Safety, Soc Sci Med, Vol 28, No: 11, 1989, 1171-82.
- 19- Karasek, R., Bater, D., Marxer, F., Ahlbom, A., Heorell, T. Job desicion Latitude, Job Demands, And Cardiovascular Disease: A Prospective Study Of Swedish Man, Am J Public Health, Vol 71, 1981, 694-705.
- 20- Franz Kafta Dönüşüm'den alıntulayan Teber, S. Politik- Psikoloji Notları, Ara Yay., Ankara, 1. Basım. Ekim 1990.
- 21- Elton, M. The Social Problems Ofg An Industrial Civilizati- on, Andover-Massachusetts, 1945.
- 22- Ishikawa, K. Quality Control In Japan, The Japanese App- roach To Product Quality, Ed, by Sasaki, N., Hutchins, D., Pergamon Press, England, First Edition 1984.